

Atlas historyczny miast ukraińskich, tom trzeci: Żółkiew

Dzieje Żółkwi opisane mapami

Atlas Żółkwi to publikacja z serii atlasów miejskich wydawanych pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast. Podstawowym celem przedsięwzięcia jest utworzenie kartograficznej bazy źródłowej do badań porównawczych nad dziejami miast europejskich. Ukraina przystąpiła do tej inicjatywy jako 19. państwo.

Henryk Bartoszewicz

Miałem już okazję zaprezentować na łamach miesięcznika GEODETA 1/2016 pierwszy tom *Atlasu historycznego miast ukraińskich* ukazujący obraz kartograficzny Lwowa. W tym samym roku opublikowano kolejny tom – poświęcony Żółkwi. Został on opatrzony numerem trzecim, ponieważ drugi zarezerwowano dla atlasu historycznego stołecznego Kijowa.

Atlas historyczny Żółkwi, podobnie jak Lwowa, przygotował do druku zespół badaczy pod kierunkiem naukowym Myrona Kaprala. Oprócz redaktora naukowego atlasu w skład grona autorów wchodzi: Jurij Dubyk, Ulana Kryształowycz, Jurij Łukomskij, Taras Mylan, Igor Okonczenko, Olga Okonczenko, Wasyl Słobodian, Bohdan Smerka i Andrij Feloniuk. Dzieło to zawiera skromniejszy materiał kartograficzny aniżeli tom *Lwów*, zarówno ze względu na wielkość miasta, jak i stan zachowania jego dawnych planów i widoków. W tomie *Żółkiew* opublikowano: 11 reprodukcji oryginalnych map wielkoskalowych, 6 widoków i panoram miasta, a także 5 autorskich planów historycznych ukazujących rozwój przestrzeni miasta. Część tekstowa w językach

ukraińskim i angielskim prezentuje dzieje kartografii Żółkwi oraz rozwój przestrzenny, urbanistyczny i architektoniczny miasta (s. 2-45).

Mapy wielkoskalowe, których reprodukcje zamieszczono w atlasie Żółkwi, należy zaliczyć do wartościowych źródeł kartograficznych. Nie zachował się żaden plan ogólny Żółkwi w dużej skali z okresu do 1772 r., kiedy miasto pozostawało w granicach Rzeczypospolitej. Najstarszy spośród kartografików umieszczonych w tej publikacji jest arkusz (sekcja 260) zdjęcia wojskowego Galicji i Lodomerii, które sporządził po pierwszym rozbiórce Polski, w latach 1779-1783, zespół austriackich kartografów wojskowych kierowany przez ppłk. Fridricha von Miega. Oryginał dzieła kartograficznego Miega wykonany w skali około 1:28 000 jest przechowywany w zasobie Kiersgarchiv w Wiedniu.

Na arkuszu *Żółkiew* o wymiarach 63 x 42 cm wykreślono miasto i jego okolice. Zasięgiem obejmuje on obszar od miejscowości Zawady („Zawatky”) i Wola Wysocka („Wola”) na zachodzie do miejscowości Dżibułki („Dżibułky”) na wschodzie oraz od miejscowości Turynka („Turinka”) na północy do miejscowości Wierzbiany („Wirzbiany”) na

południu. Oznaczono na nim Żółkiew w ówczesnych granicach administracyjnych. Zabudowę przedstawiono w uproszczony sposób zindywidualizowany, używając barwy czerwonej.

Grupę XIX-wiecznych kartografików otwiera *Situations und Ideal-Charte* z 1817 r. autorstwa Antoniusa Bodnera. Jest to także mapa Żółkwi i okolic, ale w tym przypadku ukazująca miasto o wiele mniej dokładnie niż omówione XVIII-wieczne zdjęcie wojskowe.

Najstarszym planem ogólnym jest *Bruilonplan der Stadt Zolkiew und des Dorfes Winniki* (ryc. 1) sporządzony w 1841 r. wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 43 x 35 cm w skali około 1:7500. Autorem planu, którego oryginał jest przechowywany w zasobie Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy we Lwowie, jest geometra Meyer.

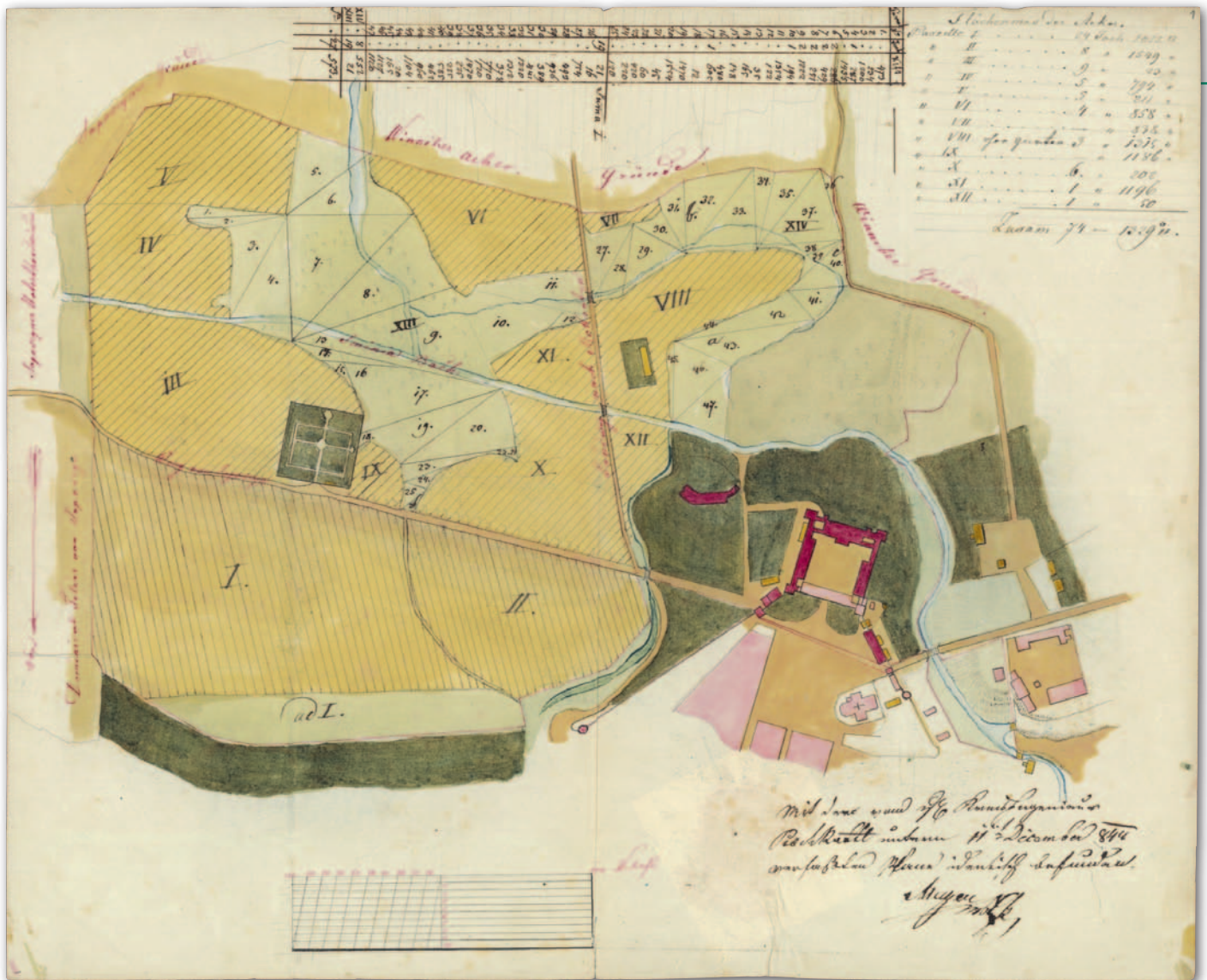
Przedstawiono na nim miasto i graniczącą z nim wieś Winniki. Wykreślono granice miasta i granice działek. Zabudowę zaprezentowano w sposób zindywidualizowany. Ważniejsze obiekty (zamek i budowle sakralne) wyróżniono symbolami rysunkowymi ich przekrojów poziomych. Kolorami rozróżniono rodzaje zabudowy, stosując kryterium materiału budowlanego. Oznaczono sieć komuni-

1. Plan Żółkwi i wsi Winniki, 1841 r., Atlas, t. 3, reprodukcja 1.3

2. Plan Żółkwi, 1847 r., Archiwum Narodowe w Krakowie, Zb. Kart. VI 389; Atlas t. 3, reprodukcja 1.4

3. Plan sytuacyjny zamku żółkiewskiego i przyległych gruntów, 1844 r., Archiwum Narodowe w Krakowie, Zb. Kart. VI 391

kacyjną; drogi (niektóre opisano kierunkami), ulice (niektóre opisano nazwami) i place oraz sieć hydrograficzną.

W *Atlasie* została zaprezentowana także inna mapa wielkoskala-wa Żółkwi z lat czterdziestych XIX w. Powstała ona prawdopodobnie około 1847 r. i nosi tytuł *Plan der Stadt Zolkiew und der daran gränzenden herrschaftlichen Schloss Antheils-Realitäten* (ryc. 2). Wykonano ją wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 42 x 35 cm, w skali około 1:4900. Brakuje jednak podpisu autora, który prawdopodobnie wraz z podziałką liniową znajdował się na tej części mapy (lewy dolny róg), która została w nieznanych okolicznościach odcięta.

Miasto zostało tu przedstawione podobnie jak na planie z 1841 r. Oznaczono granice działek i zabudowę, różnicując ją według materiału budowlanego na murowaną i drewnianą. Ważniejsze budowle (zamek, kościoły i klasztory) wyróżniono symbolami rysunkowymi ich przekrojów poziomych. Naniesiono sieć komunikacyjną (drogi, ulice, place i mosty) oraz hydrograficzną. Do mapy dołą-

czono legendę zawierającą objaśnienie znaków liczbowych, którymi opisano ważniejsze obiekty. Opracowanie to jest jednym z kilku dawnych kartografików tego miasta przechowywanych w Archiwum Narodowym w Krakowie i niejednym reprodukowanym w *Atlasie*.

A autorzy publikacji zaprezentowali z tych zasobów także plan Żółkwi, który zachował się jedynie w świątłokopii. W inwentarzu Zbioru Kartograficznego krakowskiego archiwum plan noszący tytuł *Miasto Żółkiew* jest datowany na drugą połowę XIX w. (Zb. Kart. VI 390). Natomiast w trzecim tomie *Atlasu* tę mapę wielkoskalową opatrzone datą „1872 r. ze zmianami z końca XIX w.” (reprodukcja 1.6). Oryginał planu budowniczego miejski Wiktor Juffe sporządził w skali około 1:2880. Fotokopia ma wymiary 96 x 65 cm. Na planie wykreślono granice miasta, granice pięciu dzielnic (dodatkowo opisanych numerami administracyjno-policyjnymi) oraz granice działek (parceli). Zasięgiem obejmuje on także ogrody i terytoria przedmiejskie Żółkwi. Zabudowę przedstawiono w sposób zindywidualizowany.

Ważniejsze budowle wyróżniono symbolami rysunkowymi ich przekrojów poziomych i opisano nazwami. Wykreślono sieć komunikacyjną (ulice i place opisano nazwami) oraz linię kolejową Lwów – Bełżec – Tomaszów.

S ądzę, że autorzy tego tomu *Atlasu* mogliby wykorzystać jeszcze jeden przechowywany w zasobie Archiwum Narodowego w Krakowie bardzo interesujący XIX-wieczny plan Żółkwi, mimo że obejmuje on zasięgiem tylko część miasta. Plan sytuacyjny zamku żółkiewskiego zachował się w uwierzytelnionej kopii z 1844 r. sporządzonej wielobarwną techniką rękopiśmienną w skali około 1:3600 (ryc. 3). Za umieszczeniem w prezentowanym opracowaniu przemawia jego skala (większa aniżeli te, w jakich zostały wykonane dwa najstarsze zachowane plany ogólne miasta) oraz nazwisko autora kopii, geometry Weyera, tego samego, który trzy lata wcześniej sporządził *Brulionplan der Stadt Zolkiew*.

Plan z 1844 r. ukazuje sytuację zamku żółkiewskiego i wymiar przyległych do niego gruntów. Zabudowę zamku, browaru i kolegiaty św. Wawrzyńca przedsta-

wiono za pomocą symboli rysunkowych ich przekrojów poziomych. Oznaczono szczególnie sieć hydrograficzną (rzekę Świnie, mniejsze cieki wodne i kanały) oraz sieć komunikacyjną: drogi do Lwowa i Mokrotyna, ulice oraz rynek usytuowany między zamkiem i kolegiatą. Wykreślono granice gruntów, które zostały opisane znakami liczbowymi. Na planie umieszczono także rejestr pomiarowy gruntów oznaczonych symbolami liczbowymi od I do XII, podziałkę liniową w sążniach wiedeńskich oraz strzałkę pokazującą jego południową orientację.

Spośród XIX-wiecznych kartografików Żółtkwi najdokładniejszy – zarówno ze względu na skalę (około 1:2880), jak i precyzję wykonania rysunku – jest sporządzony w 1854 r. wielobarwny rękopiśmienny plan katastralny miasta, którego autorami są geometra Johan Forhor i kartograf Julius Smirzytz (**ryc. 4**). Oryginał jest przechowywany w zasobie Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy we Lwowie.

Na planie wykreślono granice administracyjne miasta, obejmujące także przedmieścia i ogrody, oraz granice działek (parceli), które opisano numerami własnościowymi. Niezwykle dokładnie wyrysowano sieć hydrograficzną (rzekę Świnie, jej starorzecze i mniejsze cieki wodne) oraz sieć komunikacyjną. Podano nazwy ulic i placów oraz opisano kierunki dróg wychodzących z miasta. Zabudowa pokazana została w sposób zindywidualizowany, a znacniejsze obiekty wyróżniono symbolami rysunkowymi przekrojów poziomych i opi-

sano nazwami. Oznaczono tereny niezabudowane: ogrody, pola, łąki, drzewa i krzewy. Dzielnice miasta opisano numerami administracyjno-policyjnymi, a terytoria przedmiejskie – nazwami.

Według ustaleń autorów tego tomu *Atlasu* nie zachował się plan Żółtkwi z okresu dwudziestolecia międzywojennego, kiedy to miasto pozostawało w granicach II Rzeczypospolitej. Brak ten zastąpiono arkuszem mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego w skali 1:100 000 opublikowanym w 1935 r. (reprodukcja 1.7). Grupę kartografików dawnych w omawianej publikacji zamykają dwie mapy z okresu sowieckiego: z 1957 r. (reprodukcja 1.8) i z 1984 r. (reprodukcja 1.9).

Obok dziewięciu map dawnych w opracowaniu umieszczono reprodukcje dwóch map współczesnych. Pierwsza z nich to rękopiśmienny wielobarwny plan generalny Żółtkwi w skali 1:5000 sporządzony 1997 r. w Państwowym Instytucie Projektowania Miast we Lwowie (**ryc. 5**). Natomiast druga to ortofotoplan Żółtkwi wykonany w 2010 r. w skali 1:10 000 (reprodukcja 1.11).

W publikacji na czterech planszach umieszczono **reprodukcje 6 widoków** Żółtkwi. Najstarszą zachowaną panoramę miasta namalował akwarelą w 1826 r. Emanuel Kratochwille von Kronbach na papierze o wymiarach 31 x 18 cm (**ryc. 6**). Oryginał tej ryciny jest przechowywany w zbiorach Lwowskiego Muzeum Historycznego.

Na uwagę zasługuje osoba autora panoramy. E. Kratochwille von Kron-

bach (1778-1861) był Czechem urodzonym na zamku Stadl koło miasta Tabor. Studiował filozofię i prawo w Pradze oraz Wiedniu, uczęszczał także do wiedeńskiej Akademii Sztuk Pięknych. Mimo że poświęcił się karierze urzędniczej (m.in. w latach 1806-1826 był komisarzem okręgowym w zachodniej Galicji), dużo malował, głównie krajobrazy.

Na drugiej planszy umieszczono reprodukcje dwóch rycin: *Widoku rynku w Mieście obwodowym Żółtkwi* wykonanej w latach 1837-1838 przez Karola Auera (wymiary: 18 x 12 cm) i panoramy miasta zatytułowanej *Żółtkiew z góry Haraj, od południa* (wymiary: 19 x 11,5 cm) autorstwa Macieja Bogusza Stęczyńskiego. Pierwsza z nich jest litografią umieszczoną w pracy Auera *Galicyja w obrazach, czyli galeria litografowanych okolic i najznakomitszych zabytków Galicji* opublikowanej we Lwowie w latach 1837-1838 (reprodukcja 2.2). Oryginał drugiej (barwna litografia) znajduje się w zbiorach Lwowskiej Narodowej Biblioteki Naukowej im. W. Stefanaka Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (reprodukcja 2.3).

Autorzy obydwu rycin należą do znanych XIX-wiecznych twórców. K. Auer (1818-1858) był polskim rysownikiem i litografem, prawdopodobnie czeskiego pochodzenia, autorem licznych prac, głównie widoków Lwowa i miejscowości Galicji Wschodniej oraz winiet pejzażowych. M.B. Stęczyński (1814-1890) to polski poeta, rysownik i podróżnik, który był twórcą wielu unikatowych widoków Galicji, Tatr, Podtatrza, Bukowiny, Beskidów, Śląska, Serbii, Siedmiogrodu

4. Plan katastralny Żółtkwi, 1854 r., Atlas, t. 3, reprodukcja 1.5

5. Plan generalny Żółkwi, 1997 r., Atlas, t. 3, reprodukcja 1.10. Poniżej fragment przedstawiający okolice zamku

doków – interesującej panoramy Żółkwi od strony zachodniej (ryc. 7). Akwarelę o wymiarach 27 x 16 cm wykonał w drugiej połowie XIX w. nieznanemu autorowi.

Podobnie jak w tomie *Lwów* zamieszczone widoki z całą pewnością urozmaicają część źródłową publikacji, pokazując wygląd zabudowy miasta, a także podnosząc jej walor komercyjny. Jednak należy podkreślić, że mapy wielkoskalowe i panoramy miast to dwa różne typy źródeł, które są przedmiotem badań różnych dyscyplin naukowych. Pierwsze z nich, głównie historyków, w tym historyków kartografii, ale także innych specjalności, m.in. historyków gospodarczych. Natomiast widoki to przede wszystkim przedmiot badań historyków sztuki oraz historyków urbanistyki i architektury.

Część mapową atlasu Żółkwi stanowi również 5 autorskich prac kartograficznych. Pierwsza z nich to mapa archeologiczna miasta i okolic do końca XVI w. obejmująca teren od wsi Cetula na zachodzie do wsi Pidlissia na wschodzie i od wsi Dobrosin na północy do wsi Mokrotyn na południu. Na mapie oznaczono

i Dalmacji. W 1852 r. stworzył unikatową serię rycin z pełną panoramą z Kopca Kościuszki w Krakowie.

Reprodukcje dwóch kolejnych widoków Żółkwi wykonanych techniką litograficzną umieszczono także na jednej planszy. Pierwszy z nich, o wymiarach 18 x 11,5 cm, ukazujący część miasta od strony zachodniej (reprodukcja 2.4), został sporządzony przez Feliksa Zdulskiego. Oryginał znajduje się w zbiorach

wspomnianej już Lwowskiej Narodowej Biblioteki Naukowej. Drugi widok, dzieło znanego polskiego malarza i rysownika Napoleona Ordy (1807-1883), został wykonany na arkuszu papieru o wymiarach 18 x 13 cm (reprodukcja 2.5). Rycina przedstawia widok Żółkwi od strony bramy Krakowskiej (Glińskiej). Oryginał jest przechowywany w zbiorach Lwowskiego Muzeum Historycznego.

Z tej samej placówki pochodzi oryginał ostatniego z prezentowanych w pracy wi-

6. Panorama Żółkwi, 1826 r., Atlas, t. 3, reprodukcja 2.1

osadnictwo w okresie od XI do XVI w., grody z X-XIII w. i miejsca pochówków. Na drugim z kartografików autorzy przedstawili lokalizację fortyfikacji Żółkwi z XVI-XVIII w. Trzecia mapa autorska to przetworzony plan katastralny miasta z 1854 r. z dodaną legendą zawierającą objaśnienia użytych na niej barw i znaków. Kolejne opracowanie przedstawia budowle sakralne Żółkwi od końca XVI do początku XXI w. Ostatnia mapa ukazuje rozwój przestrzenny miasta. Barwami oznaczono na niej: granice zabudowy miasta w XVII w. i XVIII w., zasięg miasta do I wojny światowej, zabudowę wsi Winniki w momencie przyłączenia jej do Żółkwi w ostatniej ćwierci XIX w. Ponadto kolorowymi liniami wykreślono przebieg granic administracyjnych miasta w okresie: austriackim, sowieckim i współczesnym.

Autorskie kartografika powstały w ścisłym związku z opracowaniem tekstowym. Wstęp do omawianego tomu przygotował jego redaktor naukowy. Myron Kapral jest także autorem pierwszego rozdziału poświęconego rozwojowi urbanistycznemu Żółkwi do końca XVIII w. (s. 2-10). Rozdział drugi, którego przedmiotem są fortyfikacje miejskie w okresie XVI-XVIII w., napisali Igor Okonczenko i Olga Okonczenko (s. 10-18). Administracyjnym, demograficznym i komunikacyjnym czynnikiem rozwoju Żółkwi w okresie od początku lat siedemdziesiątych XVIII do pierwszej po-

łowy XX w. poświęcono rozdział trzeci autorstwa Andrija Feloniuka (s. 19-23).

Ostatni rozdział dotyczący rozwoju urbanistycznego i zabudowy Żółkwi w XIX w. przygotował Jurij Dubyk (s. 23-44). Ta najobszerniejsza część opracowania jest szczególnie istotna z punktu widzenia założeń metodologicznych serii *Atlasu historycznego miast europejskich*, ponieważ ukazuje obraz miasta na podstawie analizy źródeł kartograficznych i ikonograficznych.

Należy podkreślić, że autorzy opracowania kompetentnie i interesująco przedstawili procesy osadnicze, rozwój przestrzenny, urbanistyczny i architektoniczny miasta. Dokonali także oceny wartości poznawczej zachowanych i reprodukowanych źródeł kartograficznych i ikonograficznych.

Trzeci tom *Atlasu historycznego miast ukraińskich* poświęcony Żółkwi należy ocenić podobnie jak tom dotyczący Lwowa. To ważne wydawnictwo źródłowe do dziejów miasta. Wybór map wielkoskalowych i widoków, których reprodukcje zostały w nim zamieszczone, został dokonany trafnie pod kątem ich wartości jako źródeł historycznych. Na podkreślenie zasługuje należyte opracowanie źródłoznawcze prezentowanych kartografików oraz wyczerpujący sposób zaprezentowania kartograficznej bazy źródłowej i literatury do badań dziejów miasta, a także bardzo dobra

jakość reprodukcji. Pracę z pewnością docenią historycy, historycy sztuki, urbaniści, architekci, konserwatorzy zabytków, a także geodeci i kartografowie. Należy mieć nadzieję, że zostanie także wykorzystana do celów dydaktycznych w szkołach wyższych.

Dr Henryk Bartoszewicz

Literatura:

- Bernatowicz T., Królewska rezydencja w Żółkwi w XVIII wieku: program funkcjonalny i architektura pałacu w świetle nieznanych inwentarzy zamku, Warszawa 2009;
- Borącz S., Pamiątki miasta Żółkwi, wyd. 2, Lwów 1877 (wyd. 1, Lwów 1852);
- Osiński M., Zamek w Żółkwi, Lwów 1933
- Petrus J.T., Kościoły i klasztory Żółkwi, Kraków, 1994;
- Szuperski M., Żółkiew i jej zabytki historyczne. W 250-lecie odsieczy Wiednia przez króla Jana III Sobieskiego, Żółkiew 1933.

7. Panorama Żółkwi od strony zachodniej, II połowa XIX w., Atlas, t. 3, reprodukcja 2.5